

BIBΛΙΟΚΡΗΣΙΑ

ΣΚΕΨΕΙΣ ΑΠ' ΑΦΟΡΜΗ ΤΟΥΣ ΤΡΕΙΣ ΤΟΜΟΥΣ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Υπάρχουν εκείνοι που υποστηρίζουν ότι δεν μπορεί να υπάρξει επιστήμη της κοινωνίας και της κοινωνικής αλλαγής, επειδή στον τόμο των κοινωνικών πραγμάτων δεν έχουν ποτέ παρατηρηθεί και καταγραφεί ούτε δύο καν όμοια αντικείμενα. Αλλά μια επιστήμη, λένε, δεν μπορεί να θεμελιωθεί παρά μόνο πάνω στην ύπαρξη περισσότερων αντικειμένων μελέτης, που η όμοια σύσταση και συμπεριφορά τους κάτω από ίδιες συνθήκες επιτρέπει τη συναγωγή γενικευτικών προτάσεων. Αυτές τις γενικευτικές προτάσεις τις ονομάζουμε νόμους (επιστημονικούς) ακριβώς επειδή είμαστε βέβαιοι ότι ισχύουν και για κάθε καινούργιο αντικείμενο, που είναι όμοιο με τα προηγούμενα.

Εμείς οι άλλοι, που πιστεύουμε στη δυνατότητα και την ανάγκη μιας επιστήμης των ανθρώπινων κοινωνιών, κι ακόμη περισσότερο εκείνοι, όπως εγώ, που επιμένουμε παραπέρα για μια επιστήμη της κοινωνικής αλλαγής, δεν έχουμε δυστυχώς μπορέσει να θεμελιώσουμε θεωρητικά και να αποδείξουμε την πίστη μας στη δυνατότητα αυτής της επιστήμης. Δεν έχουμε δηλαδή καταφέρει και ούτε καν καταπιστεί σοβαρά να ορίσουμε με ακρίβεια τους όρους και τις προϋποθέσεις του επιστημονικού εργασιμότητας, που έχει για αντικείμενο φαινόμενα κοινωνικά, παρόλο που ξέρουμε ότι παρουσιάζει και δεν μπορεί παρά να παρουσιάζει σοβαρότατες διαφορές από τις λεγόμενες «φυσικές» ή «ακριβείς» επιστήμες, ότι οι κανόνες του Durkheim δεν είναι και τόσο σίγουροι και ότι το Verstehen του Rickert και του Weber δεν αποτελεί παρά ομολογία αδυναμίας για την ύπαρξη μιας επιστήμης της κοινωνίας.

Αυτή όμως η έλλειψη κάνει αισθητή την

παρουσία της σε κάθε εργασία, που φιλοδοξεί να υπερβεί το επίπεδο μιας δήθεν ξερής καταγραφής εμπειρικών δεδομένων και που θέλει να προβεί σε κάποιες γενικεύσεις. Και τέτοιες γενικεύσεις επιχειρούν οι τρεις τόμοι του IMM που εκδόθηκαν το 1986, *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη στη Μεσόγειο*, τόμοι Α' και Β' — Α. Μοσχονάς, *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα*.

Ξεκινάνε λοιπόν οι τρεις τόμοι από την πεποίθηση για ενιαία ή έστω παρόμοια «ιδιαιτερότητα» των μεσογειακών χωρών, που οι διάφορες μελέτες έρχονται να στηρίζουν από ποικίλες πλευρές. «Η ταξική διάρθρωση των νοτιοευρωπαϊκών χωρών παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες», λέει ο καθηγητής κ. Μπαμπανάνης στον πρόλογο του στην εργασία του Ανδρέα Μοσχονά, ενώ ο καθηγητής κ. Petras, συνοψίζοντας τις μελέτες των δύο άλλων τόμων. Ξανακάνει την ίδια διαπίστωση (τομ. Β', σ. 404) αφού προηγουμένως έχει απαριθμήσει 12 γενικευτικές παρατηρήσεις, για να προχωρήσει παρακάτω και σε άλλες, π.χ. «Η ύπαρξη μιας τερτίστιας στρατιάς μικροπαραγωγών και μικροεμπόρων είναι ένα από τα πιο εντυπωσιακά χαρακτηριστικά της Μεσογείου» (σ. 410, βλ. και τις εισηγήσεις στην αρχή του κάθε τόμου). Φυσικά αυτή η «ιδιαιτερότητα» δεν μπορεί να είναι τίποτ' άλλο παρά απόκλιση από κάποιον κανόνα, κι ο κανόνας αυτός δεν είναι άλλος από την «κανονική ανάπτυξη του καπιταλισμού» στη βόρεια και κεντρική Ευρώπη και τις Η.Π.Α. Ενώ όμως οι συγγραφείς των τριών τόμων φαίνεται να αποδέχονται τον «κανόνα» της Μεγάλης Βρετανίας του Μαρξ και να

απορρίπτον τη διαβεβαίωση του Ένγκελς ότι η κλασική χώρα είναι η Γαλλία, μολοντούτο, κι αυτό είναι το καινούργιο και σπουδαίο στη συνεισφορά τους, κατά κανέναν τρόπο δεν βλέπουν την «ιδιαιτερότητα» της Μεσογείου ως βραδυπορία έναντι των «ανεπτυγμένων» χωρών, όπως τη βλέπουν τόσο άλλοι συγγραφείς (ο Πέρυ Άντερσον σε διάλεξή του για το ίδιο Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών περιέγραψε την άνοδο της σοσιαλδημοκρατίας στη Νότια Ευρώπη ως αν επανάληψη με καθυστέρηση και ίσως κακέκτυπο της ίδιας εξέλιξης στη Βόρεια Ευρώπη). Εκείνο, λοιπόν, που ψαύουν και ανιχνεύουν οι συγγραφείς είναι κάποια *διαφορετική εξέλιξη*, κι αυτήν προσπαθούν να προσεγγίσουν, καταλάβουν και προβλέψουν ει δυνατόν.

Πρώτιστα, λοιπόν, θα πρέπει να προσεχθεί, υπογραμμιστεί και χειροκροτηθεί αυτή η προσπάθεια αναζήτησης κοινών τάσεων, ομολογιών και συγκλίσεων στις χώρες της Μεσογείου, τις οποίες ήδη ιστορικοί όπως ο Braudel είχαν αντιμετωπίσει ως ενότητα. Κι αυτό διότι οι τρεις τόμοι μπορεί και σίγουρα πρέπει ν' αποτιμηθούν και με άλλα κριτήρια, είναι όμως βέβαιο ότι συγκροτήθηκαν στη βάση κάποιας υπόθεσης και αποτελούν συνάθροιση εμπειρικών δεδομένων, από τα οποία να μπορεί, σύμφωνα με τη σωστή επιστημονική μέθοδο, να προκύπτει ξανά διά συναγωγής (induction) η υπόθεση αυτή ως θεωρία.

Όμως, κι εδώ επανέρχομαι στον αρχικό προβληματισμό μου, οι τρεις τόμοι, παρά τη μεγάλη αναμφισβήτητη αξία τους, πάσχουν από δύο σημαντικές ελλείψεις: α) την απουσία σαφούς διατύπωσης των υποθέσεων, που συμπλέκονται για να φτιάξουν την εικόνα της ενιαίας Μεσογείου· αυτές οι υποθέσεις παραμένουν υπολανθάνουσες και άναρθρες, πολύ συχνά δε εκλαμβάνονται ως αυτονόητες· β) την απουσία κάποιων αναγκαίων ορισμών, π.χ. «εκσυγχρονισμός», «καπιταλιστική αγορά» κ.ο.κ.

Οι ορισμοί των εννοιών και η διατύπωση των υποθέσεων θα ήταν εντούτοις αναγκαίοι για να ξέρουμε για ποια ακριβώς ομοιότητα των μεσογειακών χωρών μιλάμε. Διότι βέβαια (όπως έχουν τονίσει τόσο άσχετοι μεταξύ τους επιστήμονες και συγγραφείς όσο οι M. Donaldson-R. Wales, ο L.S. Vygotsky, ή ο Koestler), η ομοιότητα δεν είναι κάποιο αν-

τικειμενικό δεδομένο, κάποια ιδιότητα εγγενης στα παρατηρούμενα πράγματα, αλλά η συνάρτηση κάποιων ιδιοτήτων των αντικειμένων με το θεωρητικό ή πρακτικό ενδιαφέρον κάποιου υποκειμένου, έτσι ώστε ένα κόκκινο τρίγωνο να είναι όμοιο με ένα κόκκινο κύκλο, για κάποιον που ενδιαφέρεται για χρώματα, ενώ ανόμοιο με τον κόκκινο κύκλο και όμοιο με ένα μαύρο τρίγωνο γι' αυτόν που κάνει γεωμετρία.

Έτσι η ομοιότητα των μεσογειακών χωρών εμφανίζεται από πολλές μεριές αμφίβολη. Τα κείμενα π.χ. μας πληροφορούν ότι κάποιες χώρες της Μεσογείου έχουν περιορισμένο δημόσιο τομέα: Ισπανία, Πορτογαλία (Cabrego, τ. Β', σ. 324) και για εντελώς άλλους προφανώς λόγους Λίβανος (S. Farsoun, τ. Β', σ. 366), ενώ σε άλλες ο δημόσιος τομέας πρωτοστατεί στη δευτερογενή παραγωγή: Ιταλία (R. Parboni, τ. Β', σ. 220 κ.ε.), Τουρκία (S. Pamuk, σ. 207, τ. Β'). Κι όσο για την Ελλάδα, ξέρουμε (αλλούθε — οι τρεις τόμοι δεν πίνουν αυτό το θέμα) ότι διαθέτει ανέκαθεν διογκωμένο δημόσιο τομέα και ασήμαντη δευτερογενή παραγωγή.

Σχετικά τώρα με την αγροτική παραγωγή ενδιαφέρον παρουσιάζει το ερώτημα που αντιμετωπίζουν οι Μουσιδής, Cabral όσον αφορά το αυτοκαταναλωτικό μοντέλο. Ο Μουσιδής διαπιστώνει ότι η ελληνική αγροτική παραγωγή είναι ολοκληρωτικά ενταγμένη στην οικονομία της αγοράς, ενώ ο Cabral μιλάει για «μερικά εμπορευματική οικονομία» των αγροτών της Πορτογαλίας ακόμη και σήμερα. Έτσι όμως βλέπουμε ότι δεν υπάρχει κάποια ενιαία ανάπτυξη ή υπανάπτυξη μιας χώρας, αλλά διαφορετικοί ρυθμοί κατά τομείς: στην Πορτογαλία αναπτύσσεται η βιομηχανία και πολύ λιγότερο η αγροτική παραγωγή (τόμ. Β', σ. 75, 88), στην Ελλάδα συμβαίνει το αντίθετο. Και ξανά όσον αφορά τις τάσεις της αγροτικής παραγωγής ο Cabral αρνείται ότι η πορτογαλική γεωργία πορεύεται σε μια διαδικασια αυξανόμενης κυριαρχίας του καπιταλισμού· αντίθετα ο Carbonell μιλάει για «διαδικασία, ενσωμάτωσης στο καπιταλιστικό μοντέλο παραγωγής» (σ. 63) και για τους Ισπανούς μικροϊδιοκτήτες αγρότες, που συνεχίζουν, όσοι δεν μετανάστευσαν, «με οριακό τρόπο», ή προσαρμόζονται με δυσκολία. Ο Allaire μιλάει για εκσυγχρονιστική εξέλιξη στη Νότια Γαλλία και για ηγεμονία της επιχειρηματικής γεωρ-

γίας, μ' αυτό όμως δεν εννοεί επικράτηση του καπιταλισμού, αφού στον τομέα των φρούτων και λαχανικών εκσυγχρονίστηκαν και «οι μεσαίες εκμεταλλεύσεις» (σ. 152), στον δε τομέα της αμπελοργιάς συνυπάρχει ένας καπιταλιστικός τομέας με μια αμπελοργιά αγροτών (σ. 153), που φαίνονται να μη μειονεκτούν χάρη «σε μια αρκετά προωθημένη οργάνωση των αγορών (ομάδες παραγωγών)» (σ. 152) ή σε συνεταιρισμούς χωριών. Τέλος, ο Μουσιδής μιλάει για «εντεινόμενη διείσδυση του καπιταλισμού στη γεωργία» (σ. 108), για «αγροτικούς καπιταλιστές» και για «ταξικό δυνάμωμα του στρώματος των μεγαλοδιοκτητών» στην Ελλάδα. Για να φτάσει σε τέτοιες διαπιστώσεις ο Μουσιδής χρησιμοποιεί κάποιο ποσοτικό κριτήριο (μέγεθος ιδιοκτησίας σε στρέμματα) κι όχι το λειτουργικό κριτήριο, που θέλει καπιταλιστή εκείνον που χρησιμοποιεί μισθωτή εργασία σε μόνιμη βάση και σε κάποιον αξιόλογο αριθμό (9 λέει ο Μοσχονάς — σ. 26—, 13 Γιουγκοσλαβία, 15-30 ο Λένιν κατά Μοσχονά, αρκετούς για ανταγωνιστική συσσώρευση ο Μπαμπανάσης). Ένας όμως αγρότης, που διαθέτει τρακτέρ, θεριζοαλωνιστική μηχανή κι όλα τ' άλλα αναγκαία εργαλεία και μηχανήματα, μπορεί *μόνος του* να καλλιεργεί 500 στρέμματα σιτάρι και να ανατρέψει τα συμπεράσματα του Μουσιδή. Έτσι και στη γεωργία οι μεσογειακές χώρες δεν παρουσιάζουν τόσο μεγάλη ομοιότητα.

Δεν έχω εδώ τη δυνατότητα ν' αναφερθώ σε όλες τις επιμέρους ενότητες, που συγκροτούν τη συλλογή του IMM, σε όλες όμως υπάρχουν άρθρα που δίνουν πολυτιμότερες πληροφορίες, είτε πρόκειται για χώρες που νομίζουμε ότι δεν μας είναι άγνωστες, είτε για τον τραγικό Λίβανο, που αναλύει το θαυμάσιο άρθρο του S. Farsoun, είτε για το τριτοκοσμικό κρατιστικό πείραμα στην τυνησιακή γεωργία. Οι τρεις τόμοι του IMM αποτελούν ορόσημο στη μελέτη και κατανόηση του μεσογειακού χώρου και ουδείς μελετητής χώρας της Μεσογείου επιτρέπεται να τους αγνοεί. Επαναλαμβάνω ότι αν κάτι τους κρατάει κάτω απ' το optimum, αυτό είναι μόν-

νο η ασάφεια των υποθέσεων και ορισμών.

Τέλος, δύο παρατηρήσεις, χρήσιμες στον αναγνώστη, αλλά ίσως και για κάποια διόρθωση σε περίπτωση επανέκδοσης:

Α) Όταν οι ξένοι λένε Greek Orthodox δεν εννοούν παρά τους απλώς «ορθόδοξους» χριστιανούς, που ανήκουν σε ορθόδοξη εκκλησία, έστω κι αν αυτή δεν υπάγεται πια σε κανένα «ελληνικό» πατριαρχείο, παρά είναι αυτοκέφαλη, όπως η ρουμανική, η βουλγαρική κ.ο.κ. Κι όταν μιλούν για Greek Catholic εννοούν τους «ουνίτες» (από το Unità), δηλαδή εκείνους τους χριστιανούς που ενώ κρατούν το τυπικό και λειτουργικό της ορθόδοξης εκκλησίας, μολοντούτο αναγνωρίζουν ως κεφαλή μιας ενιαίας χριστιανικής εκκλησίας τον πάπα.

Β) Το ρήμα «υποκαθιστώ» δεν είναι συνώνυμο του «αντικαθιστώ», ούτε το ρήμα «to substitute» συνώνυμο του «to replace» (γράφω και τα αγγλικά ρήματα, επειδή αγνοώ αν το λάθος οφείλεται στη μετάφραση ή σε εσφαλμένη χρήση της αγγλικής ή γαλλικής στα πρωτότυπα). Κι όταν μια λέξη έχει ήδη αποκτήσει μια συγκεκριμένη ορολογική σημασία σε μιαν επιστήμη, δεν είναι επιτρεπτό όταν χρησιμοποιείται στο πλαίσιο κάποιας τρίτης επιστήμης να υποβιβάζεται σε περιτολόγο συνώνυμο άλλης λέξης. Τό «substitution-υποκατάσταση» έχει μακρά, ευδόκιμη και κατεστημένη πια σημασία ως όρος της Νομικής, σημασία διαφορετική από εκείνη του «remplacement-αντικατάσταση». Έτσι η φράση «ο Α αντικαθιστά τον Β» τροποποιείται σε «ο Α υποκαθιστά στον Β» και η φράση «αντικαθιστώ τον Β με τον Α» αντιστρέφεται «υποκαθιστώ τον Α στον Β».

Είναι σαφές λοιπόν ότι «υποκατάσταση των εισαγωγών» σημαίνει ακριβώς το αντίθετο απ' αυτό που θέλουν να πουν τα κείμενα. Λένε δηλαδή ότι οι εισαγωγές μπαινουν στη θέση κάποιου άλλου πράγματος, ενώ θέλουν να μιλήσουν για «αντικατάσταση των εισαγωγών από εντόπια παραγωγή», ή που είναι το ίδιο, για «υποκατάσταση της εντόπιας παραγωγής στις εισαγωγές».

ΘΑΝΑΣΗΣ ΚΑΛΟΜΑΛΟΣ